חביון, טמיר, נעלם, צפון, נסתר, נורא, כמוס, חיל, נחבא, רז, נשגב, סוד, הוד, סמוי

יפעת לייסט, מנשה נוי, דני שושן, חן שיש

31.12.1999 – 3.12.1999

עמי שטייניץ

התערוכה מכילה סימנים למפגשים שנערכו עם מציאות קהילתית ותרבותית שיש לה ביטוי עכשווי בתיקוני חצות, הילולות, אמונה דתית ושיטות חלופיות של מזור פיזי, רוחני ונפשי. מערכת מורכבת של מידע בעל פה מפיצה פרטים אודות מקומות ואנשים אשר מעניקים תשובות ונענים לצרכים אנושיים. הידע בעל פה ואופן הפצתו משקפים מהות תרבותית שלמה שבסיסה בדרכים לפיהן נשמר אורח חיים יהודי במדינות האסלאם. זהות פעילה זו, עדות לחיים משותפים לערבים וליהודים במזרח התיכון, נדחקה עם העלייה לישראל לקרן זווית. ההתנגשות עם הארגון והידע המעובד והכתוב המערבי הסיטו לאחור אפשרויות אחרות של שימור ידע, העברתו והבנת הקשריו הקהילתיים והתרבותיים. עולם של חוכמה, ידע, סיפורים, אגדות ואמונות איבד מעוצמתו ומהעמדה של יצירת רקמת חיים יהודית ערבית. הביטויים הפוליטיים והמתחים החברתיים בישראל העכשווית, מקרה ש"ס, רק לא ש"ס ואחרים, מסמנים את מחירו של האובדן.

"בזוהר נמצאו שני מאמרים על מלכת שבא. בפרק בלק ח"ג דף קצ"ד היא מופיעה כמכשפה מן המין המזוהם ביותר. היא שואלת את שלמה המלך שאלה בהלכות כישופים, לא רק כדי להראות את בקיאותה בחוכמה זו, אלא מפני שהיא עצמה צריכה לאותם הנחשים (חויין) מעצמות בלעם שנזכרו בשאלתה. ואולם במאמר השני (שלא שמו לב אליו) היא עצמה מתגלה כשידה....המחבר מבקש לבאר את טעם החליצה והנעל שחולצים. וזה לשונו: 'ובאתר דשריא ביה מותא לית ביה סנדל וכל אינון סטרין דמתפשטיין מניה כולהו משניין רגלין עד דאשתני כרגלא דתרנגולא.... בעל המאמר בזוהר יוצא מתוך ההנחה הנפוצה גם בתלמוד שרגלי השדים שונות מרגלי בני אדם, ועל כן, לפי דעתו, אין להם גם צורך במנעלים. כשמלכת שבא ביקשה את שלמה המלך לעשות לה מנעל, בחנה אותו: הרי שדה היא ומין ה'סטרא אחרא' באה, ועל כן אינה צריכה סנדלי בני אדם. אבל שלמה הגיד לה את כל לבבה, וגילה לה את סודה שהיא שדה....הפרט שרגלי המלכה לא היו רגלי בני אדם אלא דומות הם לרגלי חמור, לא נזכר במקורות יהודיים אלא באגדה ערבית בלבד....דרך רשימה זו השאובה כולה מתורת השדים הערבית בעיבוד יהודי, חדרו יסודות ערביים אל הקבלה המעשית של יהודי אשכנז. וכאן אנו מוצאים את מלכת שבא בין ראשי השדים, לא בתואר זה, אבל לפי שמה הערבי הקבוע שנהג אח"כ גם באגדה בערבית-יהודית..."

גרשם שלום, מחקרי קבלה (א), עם עובד 1999, עמ' 212 – 214

"סוקרטס: ובכן, שמעתי שבסביבות העיר ניאוקרטיס שבמצרים שכן אחד האלים הקדומים של אותה ארץ (...) ושמו תיות. הוא היה הראשון שהמציא מספר וחשבון והנדסה ואת חכמת התבונה וכן את משחקי הפסיפסים והקוביות, וגם את הכתב. בזמן ההוא היה תמוז מלך על כל ארץ מצרים. (...) אליו הלך תיות, הציג לפניו את אומנויותיו וביקש להורותן גם לשאר המצרים. הלה שאל לתועלת שבכל אחת מהאומנויות, ובשעת ההסברה, גינה ושיבח את הדברים כפי שהתקבלו או לא התקבלו על דעתו. (...) כשהגיע אל האותיות, אמר תיות: 'לימוד זה, אדוני המלך, יוסיף על חכמתם וכוח זיכרונם של המצרים, שכן, המצאתיו בחינת

סגולה לזיכרון וחכמה'. אמר המלך: 'תיות המעולה שבאומנים, לא לאותו איש עצמו ניתן ליצור שיטות של אומנות, וגם לדון על מנת הנזק והתועלת הצפונה בתוכן כאשר עתידים להזדקק להן. והנה אתה, אבי הכתב, רוחש חיבה לילדך, ובשל כך ייחסת לו כוח פעולה הפוך לזה שיש בו. שכן, יכניס עניין זה שכחה בנשמות הלומדים אותו, מכיוון שהללו שוב לא יאמנו את כוח זיכרונם, שמתוך ביטחון שיבטחו בכתב, לא יהיו עוד נזכרים מבפנים, מכוח עצמם, אלא מבחוץ, מכוח דפוסים שאינם משלהם עצמם; לא המצאת אפוא סגולה לכוח הזיכרון, אלא להזכרה; וחוכמה מדומה, לא אמיתית, הנך מקנה לתלמידיך. שכן, כשייודעו להם דברים הרבה ללא הוראה, יהיו בעיניהם מרבי דעת בעוד שעל פי רוב יהיו חסרי דעה; וקשה תהיה חברתם, מכיוון שיהיו חכמים לכאורה ולא חכמים."

אפלטון, פידרוס. י"ל מגנס, האוניברסיטה העברית, בירושלים, תשט"ז, 1956

התרכזות המחקר המודרני בגישה הפילולוגית-היסטורית גרמה דחייה כמעט מוחלטת של המחקר ההשוואתי של המיסטיקה היהודית....עבור רוב תלמידיו וממשיכי דרכו, מחויבותו הראשונית של שלום הייתה לאידיאולוגיה של טקסטולוגיה. אף שחלף זמן מאז הצעדים הראשונים בתחום המחקר ההיסטורי טקסטואלי, לא ניתוספו לגישה זו כיוונים נוספים....אני מעדיף מחקר טקסטולוגי מבוסס על פני מחקר השוואתי גרוע. אבל מובנת מאליה מוגבלות הטקסטולוגיה, כשהיא מיושמת לבדה בחקירת הספרות המיסטית....תמוה הדבר שעל אף קרבתם של חוגים קבליים בירושלים ובבני ברק למרכזים האקדמיים של חקר הקבלה, אין הממסד האקדמי רואה מגעים כאלה כפוריים....יותר ממאה שנה לאחר שאתנולוגים מצאו שאיסוף נתונים ומגע עם שבטים נידחים חיוניים לעבודה התיאורטית, ושני עשורים לאחר הצגת המחקר הפסיכופיסיולוגי של החוויות המיסטיות – עדיין עובדים חוקי המיסטיקה היהודית בזיקה בלעדית לטקסטים....תורה זו היא קודם לכל מעשית וחווייתית, ורק לאחר

מכן תיאורטית. אלא שההיבטים המעשיים והחווייתיים מצויים בעיקר בחיבורים שבכתב יד שנשמרו בכוונה לשימושם של מתי מעט...."

משה אידל, קבלה, היבטים חדשים, הוצאת שוקן, 1993, עמ' 40 – 47

"במרוקו כמו בגלויות אחרות של ארצות האסלאם נהג תרגום של חלקים גדולים מן המקרא (ואף של חיבורים מחוץ למקרא). תרגום זה נתכנה שרח, כלומר ביאור....שרח זה נמסר תמיד בעל פה ועד דורותינו ממש לא ידוע לנו על כתב יד רצוף הכולל את השרח כולו....לטעמי נתגבש השרח הנמסר בעל-פה לפני בוא מגורשי ספרד למרוקו בסוף המאה ה- 15, ויש בו יסודות החוזרים אפילו למאות הראשונות של האלף השני למניין הרגיל. אך השרח הנמסר בעל-פה היה פתוח במרוצת הדורות לשינויים מתמידים שקירבו אותו, בדרך קבע ללשון המקומית...."

משה בר אשר, מסורות ולשונות של יהודי צפון אפריקה, מוסד ביאליק, תשנ"ט, עמ' 57

"במאמרו בנושא יהדות מרוקו טוען פרופ' הרוי גולדברג, כי הצדיקים היהודיים במרוקו היוו מקבילה שקולה 'לתרבות המורכבת של מרבוטיזם המאפיינת את האיסלאם המרוקני'....למעשה שימשה האמונה נפוצה בכוחותיהם של הצדיקים "גשר מושגי שאפשר ליהודים ולמוסלמים ליצור קשר... יהודים ומוסלמים יכלו לקיים מגעים חברתיים בשל מערכת משותפת של מושגים וסמלים המגדירים את העולם הממשי והעל טבעי המשותף בניהם...האמונה בכוחות על טבעיים של הקדושים נקשרת (אף כי בוודאי לא זהה) עם הסופיות, אותו זרם מיסטי, רגשי יותר של המחשבה והעשייה המוסלמית....מחקרו של אייקלמן, העוסק בעיירה שישמשה מרכז עלייה לרגל במרוקו, מסכם בבהירות את קווי האופי העיקריים: 'המאפיין הבולט באיסלאם הצפון –אפריקני הוא קיומם של המרבוטים... אלה הם אנשים חיים או מתים, שלהם מיוחס קשר מיוחד עם האל, שבאמצעותו הם מתאימים במיוחד לגשר אל העל-טבעי ולהעביר את חסד האל (באראכה) לשולחיהם. על בסיס תפיסה זו היו

למרבוטים בעבר תפקידי מפתח דתיים, פוליטיים וכלכליים... עדות מוחשית לכך היא השגשוג של אתרים מרבוטיים מקודשים בכל רחבי המגרב...' גם לאמונת היהודים בצדיק ובכוחותיו הייתה תפוצה נרחבת ואף הכשר מסוים במקורות הדתיים...התהוותו של מושג הצדיק בסביבה הרוחנית של מקובלי צפת במאות ה- 15 וה- 16; עם בעלי רז יהודיים אלה החלה כנראה מסורת התפילה על קברי רבנים וחכמים להכות שורשים. אתרי קבורה אלה הפכו למקומות קדושים, מלאי עוצמה – וחכמי התלמוד האגדיים, הקבורים בהם, לבשו את הצורה של הצדיק, או איש חסיד וישר, ובסופו של דבר של קדוש רב עוצמה. יתר על כן, התפתחה מסורת של עלייה לקברו של הצדיק ביום השנה למותו. התכנסויות תקופתיות אלה היו ידועות כהילולות, או כחגיגות זיכרון... כפי שהראו מחקרים רבים, ניסיונם הישראלי בעשר או עשרים השנים הראשונות היה במקרה הטב "מר-מתוק", ולעיתים מר בלבד; כמו עולים אחרים שעלו אז לישראל, גם על הצפון אפריקנים היה לרכוש מקצועות וכישורים חדשים, שפה וסגנונות תרבותיים חדשים, ולהסתגל לשיטה פוליטית אדמניסטרטיבית שהייתה לגבי רבים, שיטה מערבית ריכוזית חדשה... יהודים צפון-אפריקניים מצאו עצמם מופנים בידי המתכננים הממשלתיים לערי פיתוח ולמושבים חקלאיים שהיו אז בבנייה באזורי הספר הנידחים בצפונה ובדרומה של ישראל... הייתה זו חוויה קשה ומתסכלת והמרוקנים במיוחד קנו לעצמם שם של חמומי מוח ותוקפנים; חמתם עלתה לא רק בגלל התנאים עלובים של חיי היום-יום, כי אם גם (ואולי בעיקר) בשל העובדה שהתפקידים החשובים בחברה היו בשליטתם של יהודים אשכנזים, ילדי אירופה או ישראלים מלידה, ושהם היו אמורים להישמע לנורמות התרבותיות שהיו נחלתה של קבוצת עילית זו.... במהלך שנות ה-70 הופיעה ועלתה בנוף התרבותי הישראלי,...אידיאולוגיה חדשה של פלורליזם עדתי. הווה אומר פחת הלחץ הקודם להישמע לנורמות התרבותיות האירופאיות, ואילו ההבדלים התרבותיים זכו להכרה ואף הועלו על נס... מה שמושך אלפי ישראלים מרוקניים ותוניסאיים להילולה זו... ההזדמנות שהיא מספקת להם לחגוג בתנאיהם הם... זהו מניע רב עוצמה: עתה מתאפשר להם, ישראלים כולם, להתכנס ולחגוג את יום השנה לפטירתו של צדיק

תוניסאי. הם נאספים יחד באופן טבעי ובגאווה, ללא כל רמז למשבר בזהות השתייכותם החברתית או התרבותית..."

אלכס וינוגרד, הצדיקים צועדים קדימה: השוואות בין צפון אפריקה לישראל. ישראל: אנתרופולוגיה מקומית, צ'ריקובר מוציאים לאור, עמ' 625 – 640

"הנורמה התרבותית של הפרדה בין המינים במסגרות רבות אפשרה לנשים מזרחיות לגבש "דת נשית", על אף מעמדן הנמוך במובנים חברתיים אחרים. מלכתחילה ברצוני להבהיר, שבמאמר זה אינני מציגה "אמונות תפלות" ואינני אוספת מנהגים נוסטלגיים. במאמר זה אני מציגה דת – שלמה, מתוחכמת, עם הגיון פנימי – כמו הנצרות האיסלאם או כל דרך אחרת. הנחת היסוד שלי היא, שלכל בן אדם יש פילוסופיה, יש תאולוגיה ויש דרך משלו להבין ולפרש את חייו ואת חוויותיו. יש אנשים שיודעים להסביר היטב את הקונספציה שלהם ויש אנשים (כמו הנשים במחקר זה) שבאופן שיטתי נמנעה מהם הגישה לתחום ההבעה התאולוגית... דרך הטקסים שלהן ובאמצעות פעילותיהן היום-יומיות הן מגלות לנו שיש להן ראיית עולם מסודרת. תמציתה של ראיית עולם זו היא: יש ממלכות קיום מעבר לעולמנו החומרי, אלוהים רואה כל דבר שאנו עושים, הכל בידי אלוהים, ניתן לשאת ולתת עם אלוהים, היחיד יכול להיות במגע יום-יומי עם אלוהים ועליו ליצור מגע זה, לאלוהים יש מערכת יחסים מיוחדת עם העם היהודי. הקשישות שאתן עבדתי הן מומחיות בטקסים שירשו מאימותיהן ומהסבתות שלהן, והן מומחיות גם בטקסים חדשים שהן עצמן התחילו לערוך בישראל בשנים האחרונות. נשים אלה ממוקמות במקום הנמוך ביותר בסולם החברתי הישראלי. הן נשים בעולם גברי, הן מעדות המזרח וחיות בעולם מערבי, הן זקנות בעולם שמעריך כל דבר שהוא צעיר ויפה, רובן חולות בעולם שמקדש בריאות וספורט, והן אינן יודעות קרוא וכתוב בעולם שמעריץ השכלה. משום כך, לפי מדדים חברתיים מקובלים המעמד שלהן נמוך מאוד, אבל לפי סולם הערכים של העולם הרוחני שלהן הן אכן מומחיות בתחום הדתי. במונח "מומחיות" כוונתי לכך, שהן רואות את עצמן ונחשבות על-ידי אנשים אחרים כיודעות טכסים,

כ'יותר קרובות לאלוהים' (במילים של אחד מהבנים). הן מקדישות כסף וזמן רב לטקסים דתיים, וילדיהן ונכדיהן, ובמיוחד בנותיהן ונכדותיהן, פונים אליהן בבקשה לערוך טכסים כאלה... הנשים הקשישות רואות עצמן כמי שמופקדות על השמירה הרוחנית של משפחותיהן המורחבות. המונח "משפחה" כולל אבות וצאצאים. אבות יכולים להיות הן ביולוגיים (הורים וסבים) והן מיתולוגיים (קדושים או דמויות מהתנ"ך)... הנשים הקשישות, כחוט מקשר בין הדורות, לוקחות על עצמן את התפקיד של שידול האבות הקדמוניים לעזור בכל עת שצאצאיהם ניצבים בפני בעיות, כגון מחלות חוסר פוריות, מלחמה או קשיים כלכליים."

סוזן סטאר-סרד, רוחניות נשים בקונטקסט יהודי. ישראל: אנתרופולוגיה מקומית, צ'ריקובר מוציאים לאור, עמ' 641 – 654

המפנה הפרשני של שנות ה- 70 שבסיסיו הפילוסופיים מעוגנים במסורות הרמנויטיות אירופיות ובמודלים טקסטואליים הוליד התבוננות חדשה בתופעות חברתיות: הן מוצגות מאז כתופעות פתוחות, רב קוליות ותלויות הקשר. בהתאם לכך, גם ניסיונות הביאור שלהן מובנים כתהליכים של הקניית משמעות– ולא כפרקטיקות של תיקוף הנסמכות על תיאוריות גדולות ועל מערכי חוקים כלליים, נעדרי הקשר....ההתמקדות באופי הדיאלוגי של עבודת השדה, שבאתנוגרפיות הקלאסיות הושתק והוצנע, הוסיפה להתרחקות ממסורת הריאליזם האתנוגרפי. אנתרופולוגים רבים החלו לעסוק בדרכים המורכבות והבעייתיות של הפקת הידע האתנוגרפי מתוך מציאות המפגש והדו שיח שבין החוקר לאינפורמנט....בנוסף לכך, תהליך הפקת הידע האנתרופולוגי ועיצובו החל להיבדק באופן ביקורתי בהקשר ההיסטורי של ההגמוניה הפוליטית והכלכלית של העולם המערבי, שממנו באו החוקרים בדרך כלל לעומת העולם השלישי, שעמו נמנו לרוב בני החברות הנחקרות...מעניינת העובדה כי מרוקו תפסה מקום מרכזי בין שדות המחקר שהיוו מצע להמשגות חדשות ול"אתנוגרפיות ניסיוניות"... לשמו של רבי יעקב ואזאנה נתוודעתי לראשונה ב- 1975 במהלך עבודת

הדוקטורט שלי על הפסיכיאטרייה המסורתית של יהודי מרוקו. השאלות שהפניתי למרואייני, תושבי שני מושבים בחבל עדולם, התמקדו בבעיות חיים שבעטיין פנו למרפאים ולחכמים בישראל. ואולם, רבים מהם נטו לשוב ולהיזכר באירועים שהתרחשו במקומות מושבם בהרי האטלס שבדרום מרוקו, היכן שמערכת הריפוי המסורתי שבה התעניינתי היוותה חלק אינטגרלי מחייהם. זה היה ההקשר שבו הזכירו אחדים מהמרואיינים, בחיל ובפליאה, את שמו של רבי יעקב....ואזאנה היה דמות יוצאת דופן במופגן במערכת הריפוי המסורתית של יהודי מרוקו, בשל האופי האקסטרווגנטי והבז למוסכמות של פעולות הריפוי שלו....יעקב ואזאנה נולד בתחילת המאה הנוכחית ב-אסרג, כפר קטן בחבל תיפנות שבהרי האטלס...הרקע המשפחתי שלו היה משופע בדמויות של צדיקים ובעלי ניסים, הקנה לו 'זכות אבות' למכביר והיווה נקודת פתיחה מבטיחה לתפקיד של מרפא. הברכה שעברה במשפחה – מקורה בנודע שבין צדיקיה: אבי-סבו של רבי יעקב, רבי אברהם ואזאנה אל-כביר (הגדול), שמעשי הניסים שחולל הפכו את קברו שעל יד העירה וארזאזאת לאתר מפורסם של עלייה לרגל...עוז ליבו ונכונותו להרחיק לכת. חתירתו להישיר מבט אל הסמוי מן העין ואסור בראייה ולהשיב (לחיים?) את האסור בהשבה, הפכה לסימן ההיכר של ואזאנה כמרפא... ואזאנה הפך לדמות כה יוצאת דופן במערכת הריפוי היהודית במרוקו עקב מעורבותו העמוקה בפרקטיקות מוסלמיות, עד כדי טשטוש מסוכן של זהותו ביבודית. תשוקתו לכוש ידע אזוטרי ממקורות מוסלמיים נבעה מרצונו לזכות בשליטה בשדים (ז'נון) שנתפשו כסוכני מחלה מרכזיים ברפואה העממית במרוקו... כמרפא עשוי ללא חת, שבידיו מאגר מרשים של כלי ריפוי, ואזאנה היה מסוגל להתמודד עם כל בעיית חיים. אולם, את עיקר תהילתו רכש בשל יכולתו לחשוף מעשי כישוף ולזהות גנבים. מרפאים אחרים נרתעו מלעסוק בבעיות אלה – אם משום זיהוי מדויק של גורמי הפגיעה היה למעלה מכוחם ואם משום שזיהוי כזה היה עלול, לטענתם, להוליד עימות קשה וסכסוכים עם הנאשם...אולם ואזאנה שהיה נחוש בדעתו לחשוף כל מה שנותר סמוי, ושכלל לא נתן דעתו למוסכמות חברתיות – לא הוטרד משיקולים מעין אלה. היו אלה נחישותו 'ללכת עד הסוף' במעשי הריפוי שלו, והבוז שהפגין כלפי מסגרות הסדר החברתי, שהביאו עליו את קיצו המר והנמהר"

יורם בילו, חקר התרבות העממית ביעדן הפוסט מודרני: סיפור אישי. אנתרופולוגיה מקומית, צ'ריקובר מוציאים לאור, עמ' 655 – 680

"הרס עצמי קבוצתי בעל אופי מאוד מעשי הוא אחד הדרכים לשחרור מתח כבוש אצל המקומיים... אמונה בגורל מסיטה את האשמה מהמדכא; הסיבה לכל הסבל והעוני מיוחסת לאל: הוא הגורל. בדרך זו מקבל הפרט את ההתפוררות כמצוותו.... קיימות רוחות מזיקות המתערבות בכל מקרה שהדברים תופשים כיוון לא נכון, איש הליאופרד, איש הנחש, כלב בעל שש רגליים, זומבי – סדרה שלימה של יצורים גמדיים וענקיים שיוצרת סביב המקומי איסורים, מחסומים ועקבות שמפחידים פי כמה מעולמו של המתנחל. מבנה על מאגי זה שמחלחל לתוך החברה המקומית ממלא תפקידים מוגדרים בדינמיות של הליבידו.... האטמוספרה של אגדה וכישוף מפחידים אותי, היא משלבת אותי במסורות ובהיסטריה של המחוז או השבט, יחד עם זאת היא מעניקה לי ביטחון ומקנה מעמד בדומה למסמכים של תעודות זהות. בארצות מתפתחות המרחב המכושף של הנסתר הוא מרחב השייך לקהילה ונתון לחלוטין לשטח השיפוט המאגי....תמיד, בעת מאבק לחופש, אנשים אלה, אשר לכאורה אבודים במבוך של דמיונות, נתונים טרף לאימה שקשה להסבירה במילים, ובה, מרצון, הם מאבדים את עצמם בשיטפון של הזיות... מתארגנים, ובדם ודמעות מביאים לעולם פעולה ממשית ומיידית....בימים מסוימים, נשים וגברים מתאספים במקום מסוים. שם, במעמד ובהשגחת השבט הם מתמסרים למה שנראה כתנועות גוף לא מסודרות אך למעשה הן מאוד שיטתיות ומאורגנות. סוגים שונים של רעידות ראש, הטיות גב, השלכת הגוף לאחור מייצגים כספר פתוח מאמץ עצום של הקהילה להתנקות, להשתחרר ולבטא את עצמה..."

פרנץ פנון

Frantz Fanon, The Wretched of the Earth, Grove Press NY 1963, pp 55-57